

Калашнікова Т.В.,

кандидат економічних наук,
доцент, доцент кафедри фінансів
Харківського національного
аграрного університету
ім. В.В. Докучаєва

СТАН І ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ КРЕДИТНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ АГРАРНОЇ ГАЛУЗІ УКРАЇНИ

Проаналізовано стан і тенденції розвитку кредитного забезпечення вітчизняної аграрної галузі. Обґрунтовано потребу створення Державного земельного банку як спеціалізованої фінансово-кредитної установи й розглянуто основні підходи до нормативно-правового регулювання його діяльності.

The level and tendencies of credit ensuring development in agrarian branch are analyzed. The necessity to form the state land bank as a specialized financial and credit establishment are grounded. The main approaches towards the normative legal regulation of its activities are considered.

Ключові слова: кредит, кредитне забезпечення, банківський кредит, аграрні підприємства, іпотечне кредитування, Державний земельний банк.

Серед основних факторів економічного зростання сільського господарства як стратегічної галузі економіки України важливе місце належить його кредитному забезпеченню. Необхідність і особлива роль кредиту в аграрному секторі зумовлені специфікою відтворювального процесу. Кредитне обслуговування сільськогосподарських підприємств потребує дотримання економічно обґрунтованих строків, обсягу, вартості кредиту, вчасності його надходження до позичальника, обґрунтованості порядку погашення кредиту й процентів за користування ним. Незважаючи на очевидний прогрес у розвитку кредитування аграрного сектору економіки, обсяги кредитування галузі не є достатніми, а кредитний механізм потребує вдосконалення.

Вагомий внесок у розробку теоретико-методологічних аспектів формування кредитного забезпечення аграрної галузі зробили українські вчені-економісти В. Алексійчук, В. Амбросов, О. Гудзь, М. Дем'яненко, П. Лайко, М. Малік, О. Непочатенко, П. Саблук, П. Стецюк¹ та ін. Однак залишається невирішеним ряд питань щодо залучення в аграрний сектор кредитних ресурсів на довгостроковій основі з метою посилення матеріально-технічної бази галузі.

¹ Алексійчук В.М. Кредитне обслуговування АПК: досвід та напрями розвитку. — К.: ІАЕ УААН, 1998. — 92 с.; Гудзь О.Є. Кредитування і банківське обслуговування підприємств агропромислового виробництва: сучасні тенденції та особливості. — К.: ННЦ ІАЕ, 2005. — 170 с.; Дем'яненко М.Я. Фінансові проблеми формування та розвитку аграрного ринку. — К.: ННЦ ІАЕ, 2007. — 64 с.; Дем'яненко М.Я., Гудзь О.Є., Стецюк П.А. Оцінка кредитоспроможності агроформувань (теорія та практика): Моногр. — К.: ННЦ ІАЕ, 2008. — 302 с.; Непочатенко О.О. Організаційно-економічний механізм кредитування аграрних підприємств: Моногр. — Умань: УВП, 2007. — 456 с.; Саблук П.Т. Економічний механізм АПК у ринковій системі господарювання // Економіка АПК. — 2007. — № 2. — С. 3—10.

Метою статті є оцінка стану й тенденцій розвитку кредитного забезпечення аграрного сектору економіки та обґрунтування потреби й аналіз існуючих підходів до створення і нормативно-правового регулювання діяльності Державного земельного банку як спеціалізованої фінансово-кредитної установи для здійснення іпотечного кредитування аграрних товаровиробників.

У процесі розвитку ринкових відносин реальний сектор економіки дедалі більше залежить від системи кредитування. У 2008 році порівняно з 2000-м ВВП країни збільшився у 5,5 раза, при цьому обсяги кредитування економіки зросли у 37,5 раза, а відношення виданих кредитів до ВВП збільшилося відповідно з 11,5% до 77,4% (табл. 1).

Таблиця 1. Динаміка обсягів банківського кредитування підприємств АПК України за роками

Показник	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2009-й до 2000-го, разів, в. п.
ВВП, млн грн	170 070	441 452	544 153	720 731	948 056	914 720	5,38 раза
Валова продукція сільського господарства, млн грн	77 889	92 586	94 895	88 769	103 978	104 082	1,33 раза
Кредити в економіку, млн грн	19 574	143 418	245 226	426 863	734 010	н/д	н/д
Кредити в сільське господарство, млн грн	2 090	10 400	12 815	14 611	20 053	5 800	2,78 раза
Відношення кредитів у економіку до ВВП, %	11,51	32,49	45,07	59,23	77,42	н/д	н/д
Відношення кредитів у сільське господарство до ВВП, %	1,23	2,36	2,36	2,03	2,12	0,63	-0,6 в. п.
Відношення кредитів у сільське господарство до валової продукції сільського господарства, %	2,68	11,23	13,50	16,46	19,29	5,57	+2,82 в. п.

Джерело: офіційний сайт ЦСУ (<http://www.ukrstat.gov.ua>).

Як видно з таблиці, обсяги кредитування сільськогосподарських підприємств зросли з 2,1 млрд грн у 2000 році до 20,1 млрд грн у 2008-му (у 9,6 раза), чому сприяли, по-перше, підвищення попиту і зростання цін на продукцію АПК; по-друге, поступове зниження вартості позик із 54% до 17,9% річних² та її наближення до рівня рентабельності сільськогосподарських підприємств; по-третє, фінансова підтримка здешевлення вартості банківських позик для підприємств АПК. Частка кредитів у вартості виробленої продукції аграрної галузі за відповідний період збільшилася з 2,68% до 19,29% (у 7 разів). У 2009 році даний показник зменшився у 3,5 раза внаслідок скорочення обсягів кредитування галузі, а вартість наданих банками позик коливалася від 16,5% до 39% річних³. Водночас зазначимо, що вітчизняний аграрний сектор за часткою кредитних вкладень не є пріоритетним: по відношенню до

² Непочатенко О.О. Державна підтримка підприємств АПК через удосконалення системи кредитування // Економіка АПК. — 2008. — № 8. — С. 95—100.

³ <http://www.minagro.kiev.ua/page/?9456>.

ВВП кредити, надані в сільське господарство, за цей період зросли з 1,23% до 2,12%, тоді як у структурі кредитів, наданих в економіку, їх частка постійно зменшувалася — з 10,7% до 2,7%⁴. У структурі кредитного портфеля обсяги довгострокових позик аграрним підприємствам до 2008 року зросли у 32,5 рази, тоді як короткострокових — у 5,4 рази (табл. 2).

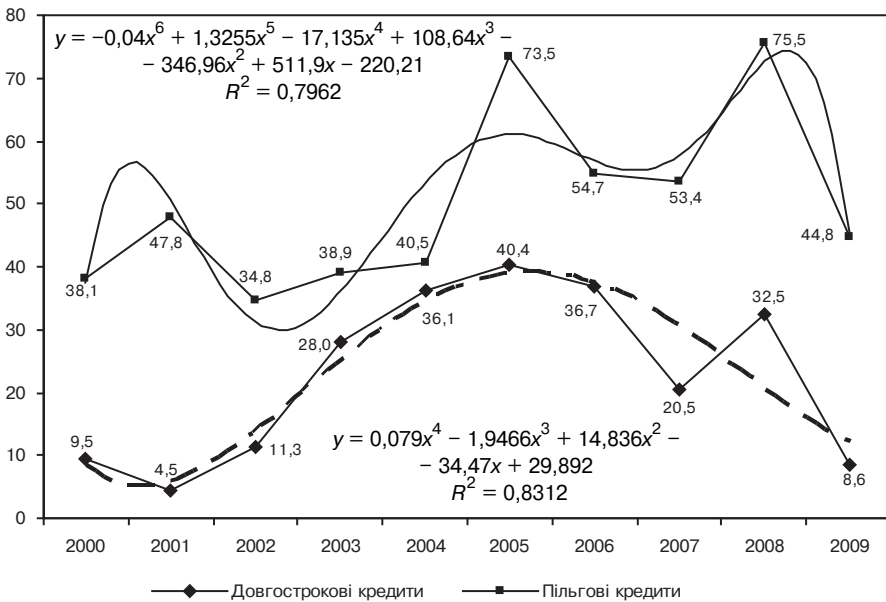
Таблиця 2. Стан кредитування підприємств АПК України за роками, млрд грн

Показник	2000	2005	2006	2007	2008	2009	2009-й до 2000-го, разів
Отримано кредитів, усього	2,1	10,4	12,8	14,6	20,0	5,8	2,8
із них:							
короткострокових	1,9	6,2	8,1	6,2	10,3	4,1	2,2
середньострокових	—	—	—	5,4	3,2	1,2	—
довгострокових	0,2	4,2	4,7	3,0	6,5	0,5	2,5
Отримано пільгових кредитів, усього	0,8	7,6	7,0	7,8	15,1	2,6	3,3
із них:							
короткострокових	0,8	4,8	3,2	5,5	9,0	2,2	2,8
середньострокових	—	—	—	2,3	3,7	0,3	—
довгострокових	—	2,8	3,8	—	2,4	0,1	—

Джерело: побудовано автором за даними Міністерства аграрної політики України (<http://www.minagro.kiev.ua>).

Якщо загалом у економіці спостерігається стійка тенденція до зростання частки довго- й середньострокових кредитів, то в сільському господарстві цей показник коливається від 4,5% у 2001 році до 57,6% у 2007-му. У 2009 році їх частка становила 29,3%, із них довгострокових кредитів — лише 8,6% (рис.). При цьому у 2005 і 2008 роках високий рівень довгострокових позик супроводжується надзвичайно високим рівнем пільгового кредитування, а значення коефіцієнта кореляції $R = 0,749$ свідчить про тісний зв'язок між часткою довгострокових і пільгових кредитів. Державна підтримка сільськогосподарських підприємств через механізм здешевлення позик сприяє підвищенню рівня їх забезпеченості кредитними ресурсами. За нашими розрахунками здешевлення вартості позик надає можливість на кожну бюджетну гривню залучити від 12 до 43 грн кредитних ресурсів. Отже, кредитне забезпечення аграрної галузі залежить від ресурсних можливостей комерційних банків, рівня кредитоспроможності сільськогосподарських підприємств і виділення коштів із державного бюджету на фінансування програм підтримки через здешевлення вартості позик. Якщо протягом 2000—2008 років обсяги пільгових кредитів, наданих підприємствам АПК, зросли у 18,9 рази, то протягом 2009 року вони скоротилися у 5,8 рази, що пов'язано з фінансово-економічною кризою, внаслідок якої комерційні банки практично припинили кредитування, а держава не здійснювала фінансування програм підтримки агрокредитування.

⁴ Статистичний щорічник України за 2002 рік / Держкомстат України; за ред. О.Г. Осауленка. — К.: Консультант, 2003. — 663 с.; Статистичний щорічник України за 2008 рік / Держкомстат України; за ред. О.Г. Осауленка. — К.: Консультант, 2009. — 552 с.

Джерело: побудовано автором за даними Міністерства аграрної політики України (<http://www.minagro.kiev.ua>).

Рис. Структура кредитів, наданих підприємствам АПК України у 2000–2009 роках, %

Порівняльний аналіз показників соціально-економічного розвитку країн СНД показує, що Україна перебуває у трійці країн (разом із Вірменією й Молдовою), які найбільше постраждали від фінансово-економічної кризи 2008–2009 років (табл. 3). Про це свідчить зниження ВВП на 15,9 %, обсягів промислового виробництва — на 21,9 %. Скорочення інвестицій у основний капітал становить 43,7 % і є найвищим серед країн СНД. Сільське господарство країни є єдиним сектором економіки, де збереглися обсяги виробництва, а показники виробництва валової продукції сільського господарства країни у 2009 році порівняно з попереднім перебувають на одному рівні з Росією та Білоруссю. На думку експертів, Україна може істотно збільшити обсяги виробництва продовольства: за оцінками фахівців Світового банку та Продовольчої і сільськогосподарської організації ООН — у 2–2,5 рази⁵, вітчизняних фахівців — утричі (до 300–350 млрд грн)⁶. Однією з основних передумов нарощування обсягів виробництва в сільському господарстві є відтворення технічного потенціалу аграрного виробництва, на доведення якого до рівня технологічної потреби, за розрахунками вчених ННЦ “Інститут аграрної економіки”, необхідно щороку інвестувати на придбання технічних

⁵ Продовольча і сільськогосподарська організація ООН. — <http://www.ifoam.org>.

⁶ Присяжнюк М. Україна може наростити валове агровиробництво до 300–350 млрд грн // Урядовий кур’єр. — 2010. — № 98. — 2 черв.

Таблиця 3. Основні соціально-економічні показники країн СНД у 2009 році, % до 2008-го

Країна	ВВП	Промислова продукція	Валова продукція сільського господарства	Інвестиції в основний капітал (усі джерела фінансування)
Азербайджан	109,3	108,6	103,5	81,3
Білорусь	100,2	97,2	101,3	108,6
Вірменія	85,6	92,2	99,9	63,6
Казахстан	101,0	101,7	113,8	102,1
Киргизстан	102,3	93,6	107,4	119,7
Молдова	92,3	77,8	90,1	57,5
Росія	92,1	89,2	101,2	83,0
Таджикистан	103,4	93,7	109,5	84,5
Узбекистан	108,1	109,0	105,7	128,3
Україна	84,1	78,1	100,1	56,3
У середньому по країнах СНД	93,0	90,0	102,0	84,0

Джерело: офіційний сайт ЦСУ (<http://www.ukrstat.gov.ua>).

засобів 28,5 млрд грн⁷. Недостатня капіталізація банків, високі ставки й короткі терміни кредитування, відсутність достатнього забезпечення повернення позик, з одного боку, та дефіцит бюджетних коштів для зниження вартості наданих банківських позик, з другого, загострюють питання пошуку джерел і механізмів фінансування довгострокових інвестицій, особливо в аграрній сфері.

Розв'язання цієї проблеми потребує істотного вдосконалення механізму кредитування аграрної галузі, а саме: поширення кредитної форми кооперації через створення кооперативних банків та активізації діяльності кредитних спілок; поживлення роботи лізингових компаній; удосконалення механізму кредитування аграрних товаровиробників; підвищення ефективності державних програм здешевлення вартості позик; розвитку іпотечного кредитування. Питання щодо умов розвитку іпотечного кредитування розглянемо детальніше.

Нарощуючи обсяги виробництва, аграрні підприємства свого часу залучили максимальний обсяг кредитних ресурсів під наявне заставне майно. Сьогодні в умовах підвищення кредитних ризиків у банківській системі залучення нових позик зумовлює потребу пошуку нових форм забезпечення повернення позик, зокрема через заставу земельних ділянок. У цьому зв'язку рішенням Одинадцятих річних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників одним із завдань аграрної економічної науки визначено розвиток земельних відносин у напрямі включення вартості землі як капіталу в економічний оборот⁸.

⁷ Підлісецький Г.М. Економічні проблеми відтворення основного капіталу аграрного сектора // Фінансові проблеми формування і розвитку аграрного ринку. — К.: ННЦ ІАЕ, 2007. — С. 158—163.

⁸ Рішення Одинадцятих річних зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників від 27 лютого 2009 року // Економіка АПК. — 2009. — № 3. — С. 109—111.

Б.Й. Пасхавер зауважує, що землі сільськогосподарського призначення можуть забезпечити їх власникам ринковий ефект при використанні: 1) для товарного виробництва; 2) для здачі в оренду; 3) для продажу або застави. Ці три види отримання ринкового результату вчений розглядає як три форми ринку землі⁹. При цьому на сьогодні в країні існують дві з названих форм ринку землі та відсутній повноцінний розвиток його третьої форми, за якої земельні ділянки стають предметом продажу або застави. А. Тіней стверджує, що незавершеність земельної реформи, обмеженість засобів забезпечення договірних зобов'язань через неврегульованість прав власності сільськогосподарських товаровиробників нині є основними факторами, які обмежують їх доступ до ринку фінансових ресурсів¹⁰. В.Я. Амбросов і Т.Г. Маренич наголошують, що іпотечне кредитування під заставу земельних ділянок спроможне істотно збільшити обсяг інвестицій в аграрний сектор, і зауважують, що українські та зарубіжні експерти оцінюють 32 млн га ріллі в суму 60—70 млрд євро. При 70-відсотковому іпотечному забезпеченні в умовах цивілізованого ринку довгостроковий 10-річний кредитний ресурс для сільського господарства може становити 42—49 млрд євро¹¹.

Разом із тим існуюча кредитна система і, зокрема, комерційні банки не в змозі реалізувати програму іпотечного кредитування аграрної галузі. Як зазначає О. Гудзь, у контексті соціально-економічних реалій сьогодення виняткового значення набуває фінансово-кредитна інфраструктура як основа фінансово-кредитного забезпечення агроформувань, оскільки сучасний фінансово-кредитний механізм в аграрному секторі економіки навіть в умовах досконалої конкуренції не може функціонувати без специфічних допоміжних інститутів¹². Так, на думку вченої, інститутом проведення фінансово-кредитної політики в аграрному секторі економіки, центром зосередження фінансово-кредитних ресурсів галузі й координатором кредитно-фінансових потоків повинен стати Державний земельний банк, що має за мету розвиток системи кредитування сільськогосподарського виробництва, у тому числі під заставу земельних ділянок, прав на них та іншого нерухомого майна. Ідея створення такої спеціалізованої фінансово-кредитної установи не є новою і вже була висловлена рядом учених економістів-аграрників¹³ і навіть реалізована в розробці

⁹ Пасхавер Б.Й. Ринок землі: світовий досвід та національна стратегія // Економіка АПК. — 2009. — № 3. — С. 47—53.

¹⁰ Тіней А. Роль ринку землі в розвитку іпотечних відносин // Інноваційна економіка. — 2007. — № 2. — С. 82—87.

¹¹ Амбросов В.Я., Маренич Т.Г. Розвиток земельного ринку та іпотечне кредитування // Економіка АПК. — 2009. — № 10. — С. 104—108.

¹² Гудзь О. Фінансово-кредитна інфраструктура аграрної сфери України // Економіка АПК. — 2009. — № 6. — С. 59—63.

¹³ Див.: Іпотечне кредитування в аграрному секторі економіки України / М.Я. Дем'яненко, В.М. Алексійчук, О.Є. Гудзь, А.В. Сомик: Моногр. — К.: ННЦ ІАЕ, 2005. — 268 с.; Лузан Ю.Я. Удосконалення ринку фінансових послуг як передумова розвитку аграрного виробництва // Економіка АПК. — 2009. — № 8. — С. 69—74.

декількох законопроектів: № 3566 від 30.05.2003, № 4337 від 10.04.2009 і № 4337-1 від 26.08.2009¹⁴.

Створення Державного земельного банку має ряд позитивних моментів: прискорення процесів розвитку іпотечного кредитування під заставу землі як одного з найдієвіших механізмів залучення фінансових ресурсів для потреб сільського господарства; акумуляція й підвищення ефективності використання державних коштів на підтримку матеріально-технічної бази галузі; участь держави у формуванні вартості інвестиційних ресурсів та визначенні пріоритетів інвестиційної діяльності аграрних товаровиробників. Водночас до негативних моментів слід віднести відсутність чіткого нормативного регулювання діяльності такої банківської установи.

Як показав аналіз змісту запропонованих у 2009 році проектів законів “Про Державний земельний банк України” і “Про Державний земельний (іпотечний) банк” (табл. 4), висловлюються різні підходи до визначення форми власності, організаційно-правової форми, функціонального призначення й повноважень даного банку. Зазначимо, що ряд положень поданих законопроектів суперечать нормам чинного законодавства (зокрема, щодо порядку створення й формування капіталу державного банку, купівлі-продажу земельних ділянок сільськогосподарського призначення, окремих видів банківської діяльності тощо). До принципів питань, які потребують першочергового вирішення, слід віднести питання про виділення державою коштів для формування статутного капіталу банку (керуючись питаннями забезпечення продовольчої безпеки країни, для викупу 2,5 млн га сільгоспугідь¹⁵ при грошовій оцінці 1 га в 11 тис. грн¹⁶ він становитиме 27,5 млрд грн); про порядок формування фонду земель банку з огляду на те, що сільськогосподарські угіддя в Україні майже повністю приватизовано, із них половину (21 млн га) передано в оренду, у тому числі 16 млн га — великим сільгоспідприємствам; про подолання мораторію на купівлю-продаж сільськогосподарських угідь, дію якого подовжено до кінця поточного року, а також низку правових питань щодо оцінки, реєстрації та обігу земельних ділянок в умовах функціонування ринку землі. Враховуючи фундаментальний характер визначених питань, їх вирішення потребує ґрунтовного вивчення і є предметом окремого дослідження, а нормативно-правова база щодо створення й діяльності Державного земельного банку потребує вдосконалення.

Підсумовуючи викладене, можна дійти таких висновків.

1. У процесі розвитку ринкових відносин реальний сектор економіки дедалі більше залежить від системи кредитування, водночас темпи нарощування обсягів кредитування аграрної галузі є значно нижчими, ніж загалом в економіці країни.

¹⁴ http://www.rada.gov.ua:8080/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=15146; http://search.ligazakon.ua/l1_doc2.nsf/link1/JF3CH001.html; http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_2?id=8pf3516=4337-1&skl=7.

¹⁵ *Присяжнюк М.* Зазнач. праця.

¹⁶ *Пасхавер Б.Й.* Зазнач. праця.

Таблиця 4. Порівняльна характеристика законопроектів “Про Державний земельний банк України” і “Про Державний земельний (іпотечний) банк”

Показник	“Про Державний земельний банк України” від 10.04.2009 № 4337	“Про Державний земельний (іпотечний) банк” від 26.08.2009 № 4337-1
Вид банку	Комерційний	Комерційний
Форма власності	На 100 % державна	Не менше 60 % належить державі, 40 % — недержавним фінансовим установам
Організаційно-правова форма	Не визначено	Акціонерне товариство
Порядок створення акціонерного капіталу	—	За рахунок коштів державного бюджету, грошових внесків акціонерів, нерухомого майна, земельних ділянок сільськогосподарського призначення
Вид діяльності	Спеціалізований	Спеціалізований (не менше 50 % активів — довгострокові кредити під заставу нерухомого майна)
Функції	Кредитування сільгосптоваровиробників під заставу землі, іншої нерухомості, майна Кредитування громадян під заставу нерухомості для розвитку особистого селянського господарства Контроль використання наданих кредитів Аналіз пропозиції продажу земельних ділянок для ведення товарного сільгоспвиробництва й фермерського господарства і прийняття рішення про їх купівлю Продаж, передача в оренду земельних ділянок Участь у реалізації державних цільових програм підтримки АПК	Іпотечне кредитування сільгоспдприємств, установ і організацій під заставу земель сільськогосподарського призначення, у тому числі на умовах спільного кредитування Викуп земельних ділянок сільськогосподарського призначення до фонду земель банку для об’єднання їх у земельні масиви з подальшим продажем чи наданням в оренду
Формування фонду земель банку	За рахунок земельних ділянок, право власності на які перейшло до банку за рішенням суду або в результаті реалізації переважного права на купівлю земельних ділянок	За рахунок земельних ділянок сільськогосподарського призначення, які внесено до статутного капіталу банку, які переходять у власність банку в разі невиконання зобов’язань боржника, викупу земельних ділянок сільськогосподарського призначення
Повноваження щодо емісії іпотечних цінних паперів	Забороняється випускати заставні і здійснювати уступку права вимоги на користь третіх осіб у разі, якщо предметом застави є земельна ділянка сільськогосподарського призначення для ведення товарного сільгоспвиробництва й фермерського господарства	Емісія іпотечних облігацій, іпотечних сертифікатів, інших цінних паперів, передбачених законодавством
Кредитування фізичних осіб та юридичних осіб-нерезидентів	Не визначено	Забороняється

Джерело: складено автором.

2. Поліпшенню кредитного забезпечення аграрної галузі, починаючи з 2000 року, сприяло поступове зниження вартості банківських позик та її наближення до рівня рентабельності сільськогосподарських підприємств і особливо фінансова підтримка державою здешевлення вартості банківських позик для підприємств АПК.

3. У структурі кредитів аграрних підприємств спостерігається певне нарощування частки довгострокових позик, хоча цього замало для забезпечення потреб галузі з відтворення технічного потенціалу. Визначено, що основними перешкодами для залучення довгострокових кредитних ресурсів у галузь є: недостатня капіталізація банків, підвищення ставок і скорочення термінів кредитування внаслідок фінансової кризи, відсутність достатнього забезпечення повернення позик і низька кредитоспроможність аграрних підприємств, дефіцит бюджетних коштів для фінансування програм здешевлення вартості позик.

4. Активізації процесу кредитування в аграрному секторі сприятиме розвиток іпотечного кредитування із залученням земельних ділянок сільськогосподарського призначення як забезпечення повернення позик. Це потребує вдосконалення фінансово-кредитної інфраструктури, зокрема створення спеціалізованої фінансово-кредитної установи — Державного земельного (іпотечного) банку.

5. Розроблені нормативно-правові документи щодо створення й діяльності Державного земельного банку України не вирішують у повній мірі питань щодо форми власності, організаційно-правової форми, функціонального призначення й повноважень даного банку і потребують суттєвого доопрацювання. Поряд із цим слід вирішити комплекс питань, пов'язаних із регулюванням земельних відносин в Україні.